

ANNEKE VAN BAALEN EN MARIJKE EKELSCHOT

Feminisme en marxisme; achtergronden van Geschiedenis van de Vrouwentoekomst

Het antwoord op de vraag wat feminisme en socialisme met elkaar te maken hebben, hangt af van de betekenis die je aan die twee woorden toekent. Onze opvatting van 'feminisme' wordt door twee uitspraken gekenmerkt: 'Je wordt niet als vrouw geboren; je wordt het' (De Beauvoir) en 'Feminisme is voor alle vrouwen'.

Deze uitgangspunten brachten ons in een jaren durend ontwikkelingsproces tot een keuze voor marxisties-feminisme. Wij bedoelen daarmee dat wij ons één van de theorieën, die in de arbeidersbeweging gehanteerd zijn, hebben toegeëigend en daarmee *veranderd*. Wij bedoelen daarmee dus niet dat wij in beginsel met de praktijk van de arbeidersbeweging – die wij als beweging ter behartiging van mannenbelangen zien – iets te maken hebben, anders dan in de vorm van potentiële koalities.

Je wordt niet als vrouw geboren; je wordt het

Deze belangrijke zinsnede van Simone de Beauvoir bergt in zich de afrekening met alle biologische/natuurlijke verklaringsgronden voor de maatschappelijke verschillen tussen vrouwen en mannen. Het is een keuze voor een *historiese* mensopvatting.

Als wij vrouwen aardiger vinden dan mannen, dan komt dat doordat vrouwen geleerd hebben om aardig te zijn (uitbuitbaar en weerloos tegen onderdrukking). Vrouwen zijn niet van nature goed, aardig, verzorgend of emotioneel, evenmin als zij van nature krenzig, onverantwoordelijk of van beton zijn. Het gedrag dat zij vertonen hebben zij geleerd, evenals mannen hun gedrag geleerd hebben.

Feminisme is strijd tegen 'biology as destiny', of zoals het Duitse vrouwenblad Emma het onlangs formuleerde: strijd tegen vrouwelijkheidswaan en mannelijkheidswaan. Iedere verheerlijking van de 'levenskoesterende vermogens' van vrouwen kan immers een komplement zijn van de geweldverheerlijking bij mannen (niet alleen in de pornografie, maar ook in de literatuur nog steeds groeiende) en samen kunnen zij fascistoïde ideologieën voortbrengen.

Hoewel er stapels feministiese literatuur zijn, zowel uit de eerste als uit de tweede golf, waarin biologiese theorieën ter verklaring van het 'vrouw zijn' als legitimatie voor onderdrukking en uitbuiting van vrouwen door mannen, ontmanteld worden, zijn helaas al die inzichten nog niet tot het alledaags bewustzijn doorgedrongen en, sterker nog, de laatste tijd bloeien seksistiese theorieën ook hier en daar in de vrouwenbeweging op. Wij denken dan ook dat alleen een expliciet konsekwent volgehouden keuze voor een historiese mensopvatting vrouwen (en mannen) uit alle biologiese valkuilen kan houden.

Historiese opvattingen

Met een historiese opvatting kan je verschillende kanten op bij de opsporing van verklaringen van vrouwenonderdrukking. Historiese opvattingen kunnen idealisties en materialisties zijn. Een sterk idealisties element zit in de opvatting van De Beauvoir in 'De Tweede Sekse'. Zij grijpt op Hegel terug om de subjekt/objekt verhouding tussen mannen en vrouwen te verklaren. Zij combineert deze opvatting met een materialistiese opvatting over de verhouding tussen mannen onderling, zodat uiteindelijk haar konklusies in grote lijnen neerkomen op de konklusies van het marxisme, zoals die verwoord zijn in 'De Oorsprong'

---

¹ Verschenen in Feminist III, De Bonte Was, Amsterdam 1982

van Engels: vrouwenonderdrukking is een gevolg van de privé-eigendom van produktiemiddelen en zal ook afgeschaft worden door de kollektivering van die produktiemiddelen.

De Beauvoir definieert in 'De Tweede Sekse' vrouwen dus niet als klasse in marxistische zin, in de betekenis van 'een groep mensen die *objektief* gemeenschappelijke materiële belangen heeft'. Wel stelt zij de vraag of vrouwen *subjektief* bereid zijn om de 'vrouwelijkheid' af te schaffen (een idealisties begrip). Zij beantwoordt die vraag met 'nee'. In tegenstelling tot De Beauvoir stelden de Amerikaanse radikaal-feministen rond 1970 (zie 'Notes from the second year') dat vrouwen wél een klasse zijn (naar aanleiding waarvan De Beauvoir haar oordeel herzag); zij riepen de sekse-strijd uit: alle vrouwen zijn onderdrukt en het is in het belang van alle vrouwen om aan die onderdrukking een eind te maken. Voor het eerst werd ook heel duidelijk de vijand in de strijd genoemd: *mannen*. Er kwam een hele bewustwordingsgolf op gang, maar veranderingen in de hoofden van vrouwen brachten helaas geen verandering in de materiële omstandigheden. Het was dan ook onduidelijk gebleven waarop de konkrete gemeenschappelijke klassebelangen van vrouwen zouden kunnen berusten (waardoor 'middenklassebelangen' automatisch de doelstellingen werden van grote groepen vrouwen).

Ons werd in de loop der jaren duidelijker dat de gemeenschappelijke belangen van *alle* vrouwen te vinden zijn in het *onzichtbare werk* dat zij verrichten: werk dat óf helemaal niet, óf te laag betaald wordt en waarmee geen eer te behalen valt. En we ontdekten ook dat allerlei andere gebieden waarop vrouwen zich onderdrukt voelen, zoals die van moederschap en seksualiteit, ook met het begrip 'werk' te verhelderen zijn: het voeden van en monsteren over kinderen en het emotioneel en seksueel verzorgen van mannen horen ook gewoon onder het takenpakket van vrouwen – betaald of onbetaald, voor één man of meer mannen (zie de kollektieve Bonte Was-boeken).

Problemen met de feministiese histories materialistiese theorievorming: De Beauvoir en Firestone

Onze gemeenschappelijke belangen zijn dus materiële belangen, en onze theorie zou behalve histories ook materialisties moeten zijn. Wij zouden op een of andere manier bij het werk van Marx en Engels moeten aansluiten. Dat geeft problemen, want het doel van het marxisme is nu eenmaal niet om te begrijpen waarom vrouwen onderdrukt worden, maar hoe het *kapitalisme* ontstaan is: en het kapitalisme is volgens Marx en Engels geslachtloos.

Je moet de theorie dus minstens aanvullen, en waarschijnlijk veranderen. Hiertoe waren o.a. door De Beauvoir en Firestone al pogingen gedaan. Wanneer je kijkt hoe zij het aangepakt hebben, worden de problemen (en de latere avonturen van de femsoc-theorie, waar we in een ander stuk op ingaan) duidelijker.

De Beauvoir legde in navolging van Engels in haar histories overzicht een verband tussen vrouwenonderdrukking en de partikuliere eigendom van produktiemiddelen; een dergelijke analyse mondt noodzakelijkerwijze uit in de konklusie dat de remedie tegen vrouwenonderdrukking het socialisme (het kollektief bezit van de produktiemiddelen) is. De Beauvoir beschouwt vrouwen dan ook niet als een klasse, maar merkwaardig genoeg gebruikt ze – hoewel bij Marx en Engels 'klasse' een ekonomies begrip is – daar een *psychologies* argument voor: vrouwen *willen* de vrouwelijkheid niet afschaffen, willen zichzelf als klasse niet opheffen: dus *zijn* ze geen klasse. Daarbij past ook dat De Beauvoir vrouwen niet ziet als uitgebuit, maar uitsluitend als *onderdrukt*, en wel psychologies. Mannen maken volgens haar vrouwen in die zin tot objekt dat ze in vrouwen alles projekteren wat ze (in hun histories bepaald waardensysteem) *slecht* vinden. Vrouwen maken door hun *niet-zijn* het mannelijke zijn, dat het werkelijke mens-zijn is, mogelijk; werkelijk mens-zijn, omdat de man als subjekt gedwongen is tot transcedentie, het overstijgen van zijn eigen traagheid; de vrouw kan in de passiviteit blijven hangen. De Beauvoir belandt dus in de paradox dat zij, terwijl zij de mannen aanklaagt dat zij zichzelf tot de echte mens en de vrouw tot de Ander bestempeld hebben, hen eigenlijk gelijk moet geven. In die zin vertegenwoordigt ze

inderdaad de Selfmade vrouw: zij is er niet ingetuind, heeft geen kinderen gekregen en altijd geweigerd voor Sartre te koken (behalve in de oorlog toen er geen restaurants waren!); ze denkt met mannen mee en schrijft stapels boeken en dreigt zich te gaan ergeren aan al die schaapachtige vrouwen om haar heen, die schijnen te weigeren zelfstandig te worden. Maar ze is een evenwichtig en vriendelijk mens; ze ontwerpt een theorie dat ze het ook niet kunnen helpen.

En zodra de volgende stap genomen was, sloot ze zich daar opgelucht bij aan. De Amerikaanse radikaal-feministen, die zich rond 1970 van de mannen van de studentenbeweging losmaakten, organiseerden zich, voor het eerst in de geschiedenis, tegen de vrouwelijkheid zelf. Zij verklaarden dat vrouwen wél een klasse zijn, en wel de eerste en belangrijkste onderdrukte klasse: het klasseverschil tussen mannen en vrouwen is het primaire, de klasseverschillen die op het al dan niet bezitten van produktiemiddelen berusten, zijn slechts secundair.

Over wat voor soort klasse vrouwen dan zijn, waren de eerste radikaal-feministen nogal onduidelijk. Ti-Grace Atkinson spreekt in 'Notes from the second year' over 'metaphysical cannibalism', het mannelijk streven om potentie (macht) te verkrijgen en frustratie af te reageren ten koste van vrouwen. Dat lijkt nog sterk op de door De Beauvoir beschreven verhouding van het Ik en de Ander. Ook Firestone verwerpt het klassebegrip van Marx en Engels voor vrouwen, omdat het niet diep genoeg gaat: *'Er bestaat een heel seksueel substraat van de historische dialectiek die Engels soms vaag waarneemt, maar omdat hij seksualiteit alleen kan zien door het economische filter en alles daartoe reduceert, is hij niet in staat dat op zijn eigen waarde te schatten.'*

Zij wilde daarom een materialistische geschiedenisvisie ontwikkelen die gebaseerd was op de sekseverdeling zelf. Daarbij verwijt ze De Beauvoir dat zij de tegenstelling tussen het Ik en de Ander ongewijzigd aan Hegel heeft ontleend: *'Ze zegt: De mens (l'homme) denkt nooit aan zichzelf zonder aan de Ander te denken: hij ziet de wereld onder het teken van een dualiteit die niet op de eerste plaats seksueel van aard is. Maar omdat zij verschilt van de Man die zich als het zelf stelt, wordt de vrouw natuurlijk naar de categorie van de Ander verwezen; de ander sluit de vrouw in. Misschien is ze haar doel voorbijgeschoten. Waarom zou je een fundamenteel Hegeliaans koncept van Anders-zijn postuleren – en dan zorgvuldig de biologische en historische omstandigheden dokumenteren die de klasse 'vrouw' in zo'n categorie hebben geduwd – als je nooit serieus de veel eenvoudiger en waarschijnlijker mogelijkheid hebt overwogen dat dit fundamentele dualisme ontstaan is vanuit de sekseverdeling zelf?'* (Firestone, p. 7)

Na deze verstandige vraagstelling gaat Firestone dan zoeken naar de onderliggende materiële verhouding. Helaas zoekt ze niet erg ver van huis dus vindt ze *'de biologie zelf – de voortplanting aan de oorsprong van het dualisme'* (terwijl de Beauvoir juist zo haar best gedaan had om de biologie onschadelijk te maken); en dan nog wel de voortplanting in *'de biologische familie – de fundamentele reproductie-eenheid man/vrouw/kind, in elke vorm van sociale organisatie'*.

Zij meent dat haar stelling *'dat het natuurlijke reproductieve verschil tussen de seksen rechtstreeks leidde tot de eerste arbeidsdeling bij de oorsprong van klassen, en tegelijk de paradigma's voor kasten (diskriminatie op grond van biologische karakteristieken)'* niet weerlegd wordt door antropologisch onderzoek over 'kulturele relativiteit' van man-vrouw-verhoudingen. (Waarschijnlijk bedoelt ze hier Margaret Mead etc.) Zij stelt zich hier dus vierkant tegenover de matriarchaatsteorie van Engels: vrouwen zijn vanaf het begin van de geschiedenis altijd onderdrukt geweest op grond van hun vermogen om kinderen te baren; er is geen periode geweest waarin vrouwen de baas waren. Dat geeft volgens haar ook niet: *'Maar toegeven dat het seksuele machtsverschil biologisch gefundeerd is betekent niet dat wij onze zaak verliezen. Wij zijn niet langer alleen maar dieren. En het Rijk der Natuur heerst niet absoluut.'*

Zij stelt dat de mensheid is begonnen de natuur te ontgroeien, en zelfs op het punt is gekomen dat het een overlevingsnoodzaak wordt om hiermee verder te gaan. De vrouwenbeweging moet de sekseverschillen afschaffen. De seksuele revolutie moet de socialistische revolutie omvatten.

Vanwege het eerder gepubliceerde hoofdstuk over de Liefde was het boek van Firestone met spanning verwacht. Het enige op Femø in de zomer van 1971 aanwezige exemplaar ging van hand tot hand. Maar we waren het erover eens dat dit, hoeveel briljante opmerkingen er ook in stonden, *niet* de omvattende theorie was waar we op gewacht hadden. Met het programma, het afschaffen van de sekseverschillen en het moederschap, waren we het eens; we waren geheel bereid geen kinderen meer te krijgen en degenen die we al hadden door anderen te laten opvoeden; we waren bereid reageerbuisbabies te overwegen, al vonden we het wel een beetje griezelig; we vonden het niet erg dat vrouwen vroeger altijd onderdrukt geweest waren, omdat we ons sterk genoeg voelden daar nu eens verandering in te gaan brengen. Maar het was duidelijk dat er nog jaren overheen zouden gaan voor er een theorie over vrouwen-als-klasse opgesteld zou kunnen worden.

De volgende stap: banden tussen mannen: de mannenwetenschap

Zoals gezegd, vonden we dat een goede feministiese theorie uit moet gaan van de onzichtbare arbeid van vrouwen, niet van haar 'niet-zijn', haar seksuele onderdrukking of van haar kinderen. Onze strategie was: het zoveel mogelijk weigeren onzichtbare arbeid voor mannen te doen, de 'banden met mannen verbreken, banden met vrouwen maken'.

Daarbij kwam de vraag op: wat verbindt mannen eigenlijk onderling? Hoe zijn ze zo solidair tegenover ons? Zolang je van mannen houdt, denk je namelijk dat mannen ook van vrouwen houden – maar als je daarmee ophoudt, zie je pas dat het grootste deel van hun aandacht en genegenheid voor andere mannen is – dat zij al hun handelen op andere mannen oriënteren. Zij vormen met hun allen één front – tegenover ons. Hoe zit dat in elkaar? Als je deze vraag stelt, wordt de traditionele mannenwetenschap steeds interessanter. Het is dan geen bezwaar meer dat er geen vrouwen in voorkomen. Het is juist een voordeel. Je leest gewoon 'mannen' voor 'mensen' - terwijl je de vraag 'wat gebeurde er intussen met vrouwen?' steeds in je achterhoofd houdt. Het gaat er dan om of de over mannen geleverde informatie zodanig is dat je er iets aan hebt om de vraag 'wat gebeurde er met vrouwen' te beantwoorden. In de eerste plaats ben je dus op zoek naar *goede* wetenschap. Ook wetenschap met een beperkt uitgangspunt, bijvoorbeeld dat vrouwen niet bestaan, of onbelangrijk zijn en dat daarom alleen wat mannen doen geanalyseerd hoeft te worden – kan in die zin 'goede' wetenschap zijn: als hij maar eerlijk en precies is in datgene waarmee hij uitspraken pretendeert te doen.

Als je bij een mannelijke wetenschapper 'mannen' leest in plaats van 'mensen', verander je natuurlijk zelf iets. De schrijver *bedoelde* misschien mensen, niet mannen, al dacht hij niet aan vrouwen. Misschien bedoelde hij soms wél mannen en vrouwen. Daarom is deze feministiese methode wel een goede start om een eind op weg te komen, maar op een gegeven moment moet je de mannentheorie loslaten en zelfstandig verder gaan – als was het maar omdat de belangrijkste mannentheorieën elkaar op de belangrijkste punten tegenspreken. Juist op politieke punten. Als je daar aankomt, merk je ineens dat je in een politieke *mannenstrijd* versukkeld bent geraakt ('ingekapseld' dus).

Kennistheorie

Één van de belangrijkste ruzies gaat erover of het mogelijk is om de werkelijkheid te kennen of niet. Wij denken allerlei samenhangen waar te nemen, maar hebben wij die er niet zelf ingelegd? Kunnen wij onze zintuigen wel vertrouwen? Bestaat de werkelijkheid eigenlijk wel op de momenten dat wij er niet over denken? Met dit soort vragen hebben de filosofie en de theologie zich altijd bezig gehouden. Naarmate echter de maatschappelijke ontwikkelingen de goden begonnen te verdrijven – omdat de heersende mannen meer mogelijkheden kregen het economische en sociale leven te sturen – werden deze vragen belangrijker voor de dagelijkse praktijk. Het antwoord van de godsdienst is immers in grote lijnen: God (of de

goden) heeft de wereld geschapen, dus er zit samenhang en bedoeling in, maar Zijn wegen zijn ondoorgrondelijk, dus als wij er niets van begrijpen zegt dat niets.

De filosofen hebben vrijwel vanaf het begin van de filosofie graag willen helpen de wereld te ordenen (denk aan Plato, die de filosofen aan het hoofd van de staat wilde stellen), maar pas in de absolute vorstendommen van de 17^e en 18^e eeuw werd begonnen de gedachte van bewuste planning, ordening en opvoeding door de staat tot werkelijkheid te brengen. In dezelfde tijd kwam echter ook het kapitalisme op. De verdedigers daarvan beloofden juist vrijheid: ordening door een onzichtbare hand.

Grofweg kan je dan ook twee filosofiese reacties onderscheiden op het afscheid van de goddelijke planning en ordening van de wereld.

Wie in een wereldbeeld is opgegroeid, waarin God alles stuurde en leidde, weet van jongsafaan zijn plaats: een zandkorrel op Gods strand, of zo. Als de schok van het verlies van een beschermende vadergod, met wie misschien nog wat te onderhandelen viel (in het katholicisme was dat wel zo, het Calvinisme had dat al afgeschaft) eenmaal overwonnen was, zijn er twee mogelijkheden. De ene is om te doen alsof die zandkorrel nu Gods plaats in het middelpunt van het heelal heeft overgenomen: het individualisme. De andere is om steun te zoeken bij samenwerking met andere mensen; daarbij zijn geheel tegengestelde richtingen mogelijk, bijvoorbeeld die van de historische gegroeide 'organiese' leefeenheden, of die van de staat als instelling om de samenwerking tussen mensen af te dwingen, of tenslotte die van het socialisme: bij de werkende mensen die een nieuwe samenleving moeten ontwerpen. Het individualisme past bij de formuleringen die de voorvechters van het kapitalisme gebruikt hadden: hoe beter het individu zijn rechten verdedigt, des te beter gaat het met de samenleving. De samenleving wordt bestuurd door een onzichtbare hand: iedere pretentie om het geheel te overzien is onjuist en gevaarlijk. Ook diegenen die het instandhouden van het histories gegroeide voorstaan, verzetten zich tegen de wens alles in één leersysteem onder te brengen; juist het gevoel van het inleven in het histories unieke is wat de geschiedschrijver moet leren. Zo omvat het standpunt dat van een totaal inzicht in de werkelijkheid afziet dan een hele reeks stromingen – van liberaal tot konservatief, van empiries-positivisties (niets is waar wat niet door onderzoek in de werkelijkheid bewezen is) tot romanties-meevoelend, met ontelbare combinaties en verschuivingen, ruzies en discussies.

De tegenwoordige sociale wetenschappen zijn allemaal op hen gebaseerd. De onderlinge overeenkomsten tussen deze zo verschillend lijkende richtingen, worden pas duidelijk wanneer zij tegenover de pogingen worden gezet om wèl een samenhang in de menselijke geschiedenis te konstrueren. De gigantiese onderneming om de goddelijke wetten te vermenschelijken werd gedragen door de Duitse filosoof Hegel. Hij had de grondstelling van de teologie omgekeerd: het is niet zo dat een volmaakte God een onvolmaakte wereld heeft geschapen, nee, de wereldgeest ontwikkelt zich met en door de menselijke geschiedenis tot een steeds verdere volmaaktheid.

Hegel: de wereldgeest: het ik en de ander + identiteit van denken en werkelijkheid

Een deel van de terminologie van Hegel hebben we al bij Simone de Beauvoir leren kennen. Hegel ontleende die terminologie, over het Ik en de Ander, aan zijn voorganger Fichte, die uit het bewustzijn, het Ik, de hele wereld wilde afleiden. Als eerste stap ging hij ervan uit dat het Ik zichzelf 'stelde'.

'Uit dit eerste stellen alleen kan het wereldgeheel echter niet tot aan-zijn komen. Er ontbreekt een bewegend element; wat ontbrak was, als voorwaarde van de ontplooiing van het Ik, een weerstand. Daarom had Fichte als tweede stap gesteld dat het Ik een niet-ik aan zich 'tegenoverstelde'. Op de eerste stelling (these) volgde dus een tweede, die in tegenstelling is tot de eerste (anti-these). Ik en niet-Ik kunnen evenwel niet als elkander uitsluitende tegendelen blijven bestaan. Een derde these is nodig, waarin de geldigheid van beide in zo verre wordt ingeperkt dat zij elkander niet meer uitsluiten (synthese).' (Störig, II, p. 187)

Bij Fichte was het Ik de wereld zelf; Hegel ontleende aan diens kritikus Schelling de omkering daarvan: niet de natuur is het produkt van de geest, maar de geest is het produkt van de natuur. De natuur is oorspronkelijk geest: natuur en geest, werkelijkheid en idealiteit zijn in de diepe grond *identiek*. Daarom is de dialektiek tussen het Ik en het niet-Ik bij Hegel niet een eigenaardigheid van het bewustzijn, van denken, maar een eigenschap van de werkelijkheid.

Störig legt ons dan uit dat Hegel een diepere betekenis aan het begrip 'synthese' geeft: 'In Hegels synthese worden these en antithese niet beperkt, maar 'opgeheven' – in de drievoudige zin, die dit vooral in de Duitse taal heeft: ten eerste opgeheven in de zin van terzijde gesteld (een wet wordt opgeheven); ten tweede in de zin van 'bewaard, in reserve gehouden', derhalve niet vernietigd maar in een hogere eenheid bewaard en levend gehouden; ten derde 'opgeheven', namelijk op een hoger niveau gebracht, waar zij niet meer als uitsluitende tegenstellingen werken. Zo kan de wereldgeest zich dan door individuen en volkeren heen verder ontwikkelen. Misschien denken die, dat ze hun eigen doelen nastreven maar dat is een 'list der rede', die, boven deze ingebeelde doeleinden uit, het histories noodzakelijke met de handelende personen als werktuig verwezenlijkt.' (Störig II, 194) Hegel zelf dacht dat in het Pruisische absolute staatsstelsel, waar hij de officiële filosoof was, de voltooiing van de absolute geest bereikt was. Het individu kon door onderwerping aan deze staat volmaaktheid bereiken.

De dialektiek hield daar echter niet op (Störig suggereert dan ook een list der rede). Ook Hegel kon weer worden omgekeerd.

De wereldgeest op de voeten: Marx en Engels over de dialektiek van arbeid en uitbuiting

Marx en Engels wisten immers, zoals bekend, Hegel zelf weer 'op zijn voeten te zetten'. Zij maakten daarbij gebruik van een andere omkering van het religieuze denken: die van Feuerbach. Zijn *materialistische* theorie stelde dat niet God de mens gemaakt heeft, maar andersom. Marx en Engels combineerden Hegel en Feuerbach tot histories-materialisme. Dan is het niet meer juist om over De Mens te spreken; het gaat dan om concrete mensen in een concrete historische ontwikkeling. Niet de Wereldgeest ontwikkelt zich, maar de mensen, in steeds veranderende omstandigheden. Die omstandigheden maken zij zelf, in hun gemeenschappelijke arbeid.

De dialektische ontvouwing van de Rede wordt dan de geschiedenis van de klassenstrijd: de strijd tussen de arbeiders en de uitbuiters over de arbeid en de verdeling van de opbrengsten ervan.

De gebruikelijke liberale kritiek op het marxisme is dat door Hegels begrippen een religieus element is binnengesmokkeld. Het marxisme is geen wetenschap, het is een geloof omdat niemand kan bewijzen dat de geschiedenis zich via tegenspraken heeft ontwikkeld. Het is niet alleen onwetenschappelijk, het is ook gevaarlijk: omdat het meent overal uitspraken over te kunnen doen, is het noodzakelijkerwijs totalitair.

Van deze bezwaren zijn we niet zo ondersteeboven. Ook de burgerlijke, empirische wetenschappen hebben overal een mening over – omdat ze 'er onderzoek over gedaan hebben'. En als je dan kijkt op welke veronderstellingen dat onderzoek berust, heb je heel wat geloof nodig om de resultaten nog serieus te nemen. Verder is voor martelingen en concentratiekampen geen marxistische rechtvaardiging nodig; kennistheoretisch relativisme garandeert helaas geen vrijheid van denken en handelen; integendeel, het gebrek aan overzicht en de door de positivistische wetenschap gepropageerde fragmentarisering van de werkelijkheid, bemoeilijken ieder systematisch verzet. Natuurlijk zit er een spekulatief element in iedere theorie die van de mogelijkheid tot verandering uitgaat – je kunt nooit *bewijzen* dat het beter kan. Maar als je ervan uitgaat dat de geschiedenis door mensen gemaakt is, is er geen reden om ervan af te zien die geschiedenis te begrijpen. Begrijpen is het zoeken naar oorzaken en gevolgen; een theorie die ervan uitgaat dat juist de *onvolmaaktheid* der verhoudingen een belangrijke *oorzaak* is voor hun verdere ontwikkeling – dat is waar de

dialektiese logika uiteindelijk op neer komt – kan wel degelijk een aanzienlijke systematisering van de wirwar der verschijnselen opleveren.

Onze bezwaren tegen het histories-materialisme

Wat ons hindert, zowel bij Hegel als bij Marx, is dat het subjekt van de geschiedenis zo duidelijk *mannelijk* is. Bij Hegel de wereldgeest, die zich door de menselijke arbeid veruiterlijkt in het Anders-zijn, de natuur. Bij Marx de arbeider, die zich veruiterlijkt in zijn produkt (Vergegenständlichung). Volgens Marx is deze Vergegenständlichung door het kapitalisme zelf tot *vervreemding* geworden: het produkt staat als een vreemde macht tegenover de producenten, de arbeiders zijn een slaaf van hun produkten omdat die worden omgezet in kapitaal om hem verder uit te buiten. In de socialistiese revolutie moet deze verhouding omslaan, moeten de arbeiders de sociale macht, die in het feit dat zij zich gezamenlijk in de produkten 'veruiterlijken' ligt opgesloten, zelf in handen nemen. Het feministiese probleem zit in de *produkten* als belichaming van de arbeiders zelf. Vrouwen zijn gewend om zich met anderen te vereenzelvigen, zich in de ander 'in te leven'. Zij zijn gewoon om voor anderen te zorgen, zonder dat er één produkt is waarin zij zich veruiterlijken – als zij niet zo waren zouden zij de met veel zorg bereide maaltijd door plastic beschermd als kunstwerk tegen de muur spijkeren. Natuurlijk, zij vechten voor 'eer' voor haar werk, zij vinden het oneerlijk als haar alle werkzaamheden ten deel vallen die geen zichtbaar resultaat opleveren, zij willen niet met haar werk onzichtbaar zijn – maar zij kunnen zich geen samenleving voorstellen waarin alle onzichtbaar werk verdwenen, alle arbeid in niet-vervreemde produkten uitgedrukt zal zijn.

Wij zeggen dat het net zo raar is om te spreken over De Arbeiders en hun Produkten als het is om over De Mens te spreken. Arbeid is in eerste instantie niet het vervaardigen van Produkten met een hoofdletter, maar het voorzien in behoeften van anderen zonder hoofdletter; in de behoeften van die 'anderen' wordt oorspronkelijk voorzien juist omdat ze niet als De Ander worden gezien, maar als eigen.

Zoals het Ik en de Ander pas denkbaar is als er een individueel bewustzijn bestaat, is De Arbeider en Zijn Produkt een resultaat van een specifieke historische ontwikkeling. Dat 'arbeid' bij Marx en Engels gedefinieerd is als iets wat een zichtbaar produkt oplevert, geeft grote moeilijkheden bij hun verdere analyse. Zij stellen immers ook dat de samenleving wordt gevormd door de wijze waarop mensen *samen* werken. Hoe komt die samenwerking dan tot stand? Dat gebeurt door de *produktieverhoudingen*: die bepalen hoe de arbeid en de opbrengsten daarvan worden verdeeld. De kern van die produktieverhoudingen bestaat volgens hen uit *eigendomsverhoudingen*, dat wil zeggen uit regels die bepalen wie de produktiemiddelen bezit. Alle andere regels zijn een uitwerking van die eigendomsverhoudingen. Daarnaast heb je dan nog een 'bovenbouw': dat zijn alle regels en verhalen die de ongelijke verdeling van de arbeid en de opbrengsten daarvan in stand moeten houden en rechtvaardigen.

De ontwikkeling van de geschiedenis gebeurt dan doordat als de *produktiekrachten* (de manier van werken) zich ontwikkelen, zij in strijd komen met de *produktieverhoudingen* (eigendomsverhoudingen) en dan 'wentelt het geheel zich om'.

Maar ja, wat zijn de produktiekrachten dan eigenlijk? 'Arbeid' op zichzelf is niks, het gaat om samenwerking. En inderdaad is 'organisatie van de arbeid' bij Marx een *produktiekracht*, en wel een produktiekracht die steeds belangrijker wordt. Dat betekent dat we maatschappelijke organisatie kunnen tegenkomen in het alleronderste nivo, de produktiekrachten, maar ook bij de produktieverhoudingen en tenslotte in de bovenbouw waar de rest van cultuur, politiek, recht, godsdienst enz. onder vallen. Volgens ons is er dan ook nooit iemand in geslaagd duidelijk uit te leggen wat er nu onder die verschillende begrippen valt. Natuurlijk, ze zijn alle dialekties verbonden, dus ze zetten zich steeds tegen elkaar af en voegen zich dan weer op een hoger nivo samen – maar de film even stil zetten en eens precies kijken, dat gaat niet. Het probleem zit er volgens ons in dat 'produktieverhoudingen' gedefinieerd zijn als 'ongelijke verdeling van de arbeid en de opbrengst ervan', als eigendomsverhoudingen dus. Marx en Engels waren geïnteresseerd in hoe het kapitalisme ontstaan is en ze namen het

begin van de geschreven geschiedenis als uitgangspunt. Daar ontdekten ze het gezin, het bezit door de man van vrouwen en kinderen, als het uitgangspunt van de ongelijke verdeling van de arbeid en de opbrengst daarvan, de 'arbeidsdeling in de geslachtsdaad' als begin van de slavernij (De Duitse ideologie p 32 en 33). Ze begonnen dus meteen 'arbeidsdeling', d.w.z. samenwerking, als *ongelijke* arbeids- en produktendeling, dus uitbuiting, te zien. 'Samenwerking' en 'uitbuiting' zijn bij hen niet te scheiden.

Pas in 1877 ontdekten ze dat dit niet waar hoeft te zijn; toen werd Morgan's 'Ancient Society' gepubliceerd, waaruit bleek dat er een periode bestaan moet hebben waarin vrouwen niet de slavinnen waren van mannen. In de Duitse ideologie waren ze er immers nog vanuit gegaan dat de 'arbeidsdeling in de geslachtsdaad' (zoals Engels later verduidelijkte: 'de arbeidsdeling bij het voortbrengen van kinderen') de eerste arbeidsdeling was, die tegelijk de ongelijke verdeling van de arbeid en de opbrengsten daarvan in zich sloot. Nu bleek dat dat niet klopte. Volgens Morgan waren de vrouwen in de 'bloedverwantschapsfamilie' (het algemene generatieverwantschapssysteem van grootmoeders, moeders en soms zusters en broers) de baas; maar dat klopte helemaal niet met het feit dat zij volgens alle berichten van zendelingen *het meeste werk* deden (Oorsprong p 65).

Engels heeft hier de konsekwentie niet uit getrokken. (Wij weten niet wat Marx gedaan zou hebben, want hij stierf in 1883). Hij noemt de bloedverwantschapsfamilie 'kommunisties', maar hoe die zogenaamde heerschappij van vrouwen dan in elkaar zit, analyseert hij niet. Hij heeft de theorie over arbeid en samenwerking niet veranderd: hij heeft er gewoon een matriarchaat aangeplakt en aan de vrouwenbeweging overgelaten de konklusies te trekken.

Wij hebben dat in 'Geschiedenis van de vrouwentoekomst' zo gedaan: de door Morgan beschreven algemene matrilineaire verwantschapsorganisatie *is* de eerste arbeidsdeling – een arbeidsdeling die niets met uitbuiting te maken heeft. Sommigen werken minder dan anderen: oude vrouwen en kinderen, mannen – maar degenen die minder werken zijn niet per definitie *heersers*, die zich de resultaten van het werk van anderen toeëigenen; ieders positie in de groep wordt door de verwantschapstraditie bepaald, niemand is de baas.

Organisatie van arbeid is nog iets anders dan organisatie van uitbuiting. De gigantiese prestatie van de menswording is juist die organisatie van het samenwerken tussen dieren; niet dat ze gereedschappen leren maken of elkaar doden, maar dat ze eten aan anderen leren geven. Mensen zijn nog socialer dan Marx en Engels gedacht hadden: ze hoeven niet door *heersers* gedwongen te worden hun voedsel aan hun verwanten af te staan.

Maar juist omdat hun menselijkheid erin ligt dat zij in beginsel bereid zijn hun voedsel af te staan aan diegenen die zij als verwanten beschouwen maakt dit hen wel kwetsbaar. Zij zijn geen vrije, autonome wezens die maatstaven hebben om te beoordelen wat 'eerlijk' is; zij zijn geheel gevangen in de verwantschapstraditie. Wij hebben dan ook in 'Geschiedenis van de Vrouwentoekomst' gesteld dat de eerste bekende vormen van uitbuiting juist gebaseerd zijn op die verwantschapstraditie zelf: de godsdienst, waarin mannelijke priesters de voormoeders losmaakten van de huishoudens, en hen tot 'godinnen' verhieven die *boven* de dorpsgemeenschap stonden. De 'produktiekrachten' hadden zich, zonder uitbuiting, van verzamelen tot landbouw ontwikkeld; maar vanaf dat moment werd de arbeid *ten dele* georganiseerd door mannen die zelf *niet* werkten. Vanaf dat moment is er inderdaad een onderscheid tussen de eigen samenwerkingsverbanden van vrouwen op het land en de organisatie van mannelijke uitbuitingssystemen, die je dan 'produktieverhoudingen' kunt noemen. Beide hebben hun invloed op de manier waarop het werk verricht wordt.

Met 'eigendom van produktiemiddelen' heeft dit alles echter niets te maken. Je zou het eerder 'eigendom van organisatiemiddelen' kunnen noemen. De voormoeders en de seizoenemagie zijn een onderdeel van het verwantschapssysteem: de priesters eigenen zich die toe en transformereren ze tot een onderdeel van een mannelijke kultuur met een onderlinge concurrentie (wie heeft de mooiste tempel met het meeste goud).

Marx en Engels hebben dit probleem uiteindelijk (Giddens, p 26) opgelost door te stellen dat in de 'Aziatische produktiewijze' de macht van de priestervorsten erop berust dat zij een overkoepelende eigendom over de grond bezitten. Zelfs als dat zo zou zijn (veel schrijvers hebben hiertegen geprotesteerd), hoe zijn ze daaraan gekomen? Het gaat er juist om een verklaring te vinden voor het *ontstaan* van hun macht en rijkdom.

Wij vinden dus dat je natuurlijk over 'arbeid' moet blijven praten, maar dat je je blik van 'produkt' naar 'samenwerking' moet verschuiven. Arbeid is iets sociaals en omvat daarom oorspronkelijk het voorzien in 'lichamelijke' en 'geestelijke' behoeften op een niet te scheiden wijze. Het 'produkt' is maar een onderdeel, dat pas een zelfstandig leven kreeg toen de *mannelijke* ambachtsman zich afsplitste van het clanleven en met andere mannen ging concurreren in het maken van *bijzondere dingen* (die dan ook nog duizenden jaren *luxe* dingen waren voor de mannelijke cultuur: toen de mannen al duizenden jaren met bronzen zwaarden vochten, maaiden de vrouwen het graan nog steeds met de oude stenen sikkels). Zoals de Noors-Amerikaanse socioloog Thorstein Veblen gezegd heeft: werken is oneervol voor mannen, omdat het vrouwelijk is. Mannelijk zijn roof, oorlog, sport en godsdienst; concurrerende, spektakulaire bezigheden. Wij hebben het niet-werken van mannen hun 'onvolledige' vermenschelijking genoemd. In de loop van de geschiedenis zijn mannen in toenemende mate door andere mannen gedwongen tot werken, maar dat was een moeizame ontwikkeling. De eerste 'slaven' waren 'slavinnen', mannelijke vijanden werden in de eerste patriarchale tijden gedood. Voordat mannelijke slaven iets konden opleveren, moesten er gezagsverhoudingen tussen mannen onderling worden ontwikkeld en bevels- en disciplinerings technieken. Oorspronkelijk bestonden die alleen uit zeer harde dwang en rechtstreekse controle. Die leverden alleen resultaat voor werk dat geen eigen initiatief, deskundigheid en arbeidsorganisatie vergde. Mannelijke slavenarbeid kon gebruikt worden in de mijnen en in de olijfteelt, maar niet op graanakkers.

In alle gevallen waarin mannelijke slaven wel werkten, moest ze een perspectief geboden worden om ooit weer aan de vrije mannenconcurrentie mee te mogen doen, door zich vrij te kopen. En wie bij middeleeuwse landarbeid nog steeds aan mannenwerk denkt, moet nog maar eens in het boek over Montaillou naar de opsomming van mannen- en vrouwentaken kijken: het is duidelijk dat mannen wel werken, maar onregelmatige en zichtbare dingen doen; het dagelijkse en onzichtbare werk is voor vrouwen, en de lijst daarvan is zo lang dat het duidelijk is dat ze zelden 'vrij' hadden.

Er zijn, kortom, twee manieren om de arbeid te organiseren: door de werksters zelf, op grond van haar onderlinge banden – en door middel van uitbuiting, op grond van de banden tussen de uitbuiters, de vaders, de heersers. En voor het analyseren van die laatste banden heb je een theorie nodig die niet in de eerste plaats over arbeid gaat maar over *overheersing*. Hoe lukt het bepaalde mannen om zich buiten en boven de vrouwengemeenschap te stellen, waarvan zij vroeger geheel afhankelijk waren?

Overheersing: Max Weber

De theorie over overheersing is prakties kant en klaar in de mannenwetenschap te vinden. Het is die van Max Weber (1864-1920) en hij is ontstaan in discussie met de theorie van Marx, zoals die rond de eeuwwisseling werd opgevat: als een vrij mechanische theorie over de afhankelijkheid van culturele verschijnselen en economische wetten. Weber verwierp de Hegeliaanse visie op de geschiedenis als totaliteit. Hij stelde daar het individualisme, als methode en ideaal, tegenover. 'De mensheid' bestaat uit een geheel van individuen, en als je iets van de geschiedenis wilt weten moet je bestuderen wat die individuen doen en waarom. 'Sociale wetten' zijn de kansberekeningen die de individuen maken om hun gedrag op elkaar af te stemmen. De handelende individuen zouden ten onder gaan als zij elkaar niet begrepen: voorzover zij met elkaar te maken hebben, moeten zij een gemeenschappelijke 'sociale werkelijkheid' scheppen.

Dat zij dat doen brengt, volgens Weber, niet noodzakelijkerwijze met zich mee dat er een samenhang bestaat in de *gehele* sociale werkelijkheid. Alleen die individuen die iets met elkaar te maken hebben hoeven hun handelen op elkaar af te stemmen. De manier waarop zij dat doen kan per groep, per land, per periode verschillend zijn; de ene oriëntering hoeft zich niet noodzakelijkerwijze tot de andere te ontwikkelen.

De wetenschappelijke toeschouwer moet dus, volgens Weber, afzien van zijn pogingen een totale samenhang in de historische ontwikkeling van sociale formaties op te sporen. De sociale werkelijkheid is niet rationeel, door enig verstand, geordend – noch door het verstand

van godheid of wereldgeest, noch door de gezamenlijke inspanningen van een naar overheersing van de natuur strevende mensheid. De wereld is in laatste instantie irrationeel, toevallig, chaoties. Toch kan de wetenschap wel enige systematisering aanbrengen. Menselijke handelingsgronden zijn niet oneindig gevarieerd. Weber onderscheidt drie vormen van richtinggeving (oriëntering) van het handelen: op grond van traditie, op grond van gevoelens, en op grond van rationele overwegingen. Alle vormen van overheersing moeten van deze oriënteringen gebruik maken.

Overheersing en legitimatie

Waarom is deze wetenschap, de 'verstehende' (begrijpende) sociologie, zo geïnteresseerd in *overheersing*? Omdat overheersing de meest stabiele, en zo de gemakkelijkst te bestuderen, sociale structuren schept; en verder omdat Webers grondvraag dezelfde was als die van Marx: waarom juist in Europa de moderne samenlevingen zijn ontstaan, en niet in Azië of Amerika, waar ook machtige, hoog ontwikkelde rijken hebben bestaan. Waar Weber in geïnteresseerd was, is in de geschiedenis van de moderne overheersing – uit zeer ambivalente overwegingen. Enerzijds wilde hij de overheersing perfektioneren, ter wille van de grootheid van Duitsland, die hij onmisbaar achtte zowel voor de welvaart van de arbeiders als voor het behoud van Europese cultuurwaarden (Goethe en Beethoven en zo) en anderzijds wilde hij waarschuwen voor de verstikkende werking van diezelfde vorm van heerschappij.

Die heerschappij is die van de burocratie.

De traditionele heerschappij en rationalisering

Een echte burocratie, met benoemde ambtenaren, is iets moderns. De *traditionele* heerschappij is volgens Weber de oudste vorm van overheersing. Het is de patriarchale heerschappij van de vaders over vrouwen en kinderen, van de vorsten over hun onderdanen. Zij beroepen zich op de heiligheid van wat altijd zo geweest is; hun wil is wet, zij hoeven aan niemand verantwoording af te leggen behalve aan hun goden. De priester-koningen zijn de oudste vorsten. Zij hebben de belastingen uitgevonden en daarmee het schrijven en rekenen: de beschaving. Wie 'Geschiedenis van de vrouwent toekomst' heeft gelezen kent hun problemen. Zij hadden wel ambtenaren, maar die dreigden steeds maar weer zelf vorsten te worden: ze konden zich altijd economies onafhankelijk maken door de belasting die ze inden – in natura, want vóór de handel was ontwikkeld bestond er nauwelijks geld – voor zichzelf te houden. Dan moest de vorst er weer met een leger naartoe om 'tribuu' af te dwingen, en de ene vorst was hier beter in dan de andere. Oorlog was dus een onvermijdelijk onderdeel van het binnenlands bestuur.

Steeds maar weer hebben de vorsten gezocht naar middelen om hun ambtenaren aan zich te binden, en steeds maakten die zich weer los, liepen over naar vijandelijke vorsten, organiseerden samenzweringen – al die gebeurtenissen waar de geschiedenisboeken mee volstaan. Al die mannen hadden immers niets met elkaar te maken. Zij hadden allemaal hun eigen traditie, hun eigen loyaliteiten. Oorspronkelijk voelden mannen zich alleen verwant met hun broeders; hun generatiegenoten van dezelfde groep. Later werden er, met verwante groepen, kunstmatige broederschappen tot stand gebracht. Verder dan die beperkte kring hoefde geen man zich 'menschelijk' (dus volgens de traditionele verwantschapsnormen) te gedragen.

Wat wij van Weber hebben overgenomen is de analyse over het langzame proces van uitbreiding van de broederschapsbanden. Weber analyseert namelijk alleen die sociale vormen, die met overheersing te maken hebben, en dat betekent dat zijn sociologie uitsluitend over *banden tussen mannen* gaat. Alle banden die hij vindt zijn beperkt en tijdelijk, maar in de Europese geschiedenis is een geleidelijk veralgemeniseringsproces waar te nemen.

De motor voor dat proces is *niet* de traditionele heerschappij zelf. De traditie is concreet, specifiek, persoonsgebonden, en kan per definitie niet veranderen. Weber ziet de bron voor verandering in de tweede oriënterings- en overheersingsvorm: het emotionele. Het gezag dat gebruik maakt van emotionele oriëntaties heet 'charisma'; het berust op bijzonder zijn, voorbeeldig zijn, op inspiratie of genie – in elk geval op het buitengewone, het anders zijn dan anders. De charismatische leider zet zich ook nadrukkelijk af tegen traditie; zijn karakteristieke uitspraak is: 'Er staat geschreven ..., maar ik zeg u....'. Omdat hij los staat van de traditie, kan het charisma nieuwe banden scheppen tussen leider en volgelingen. Zij hoeven geen broeders te zijn, verwanten of landgenoten. Hij kan hen aanspreken op alle mogelijke denkbare behoeften: roem, eer, macht (de condottiere, de roverhoofdman, de gangster) tot aan de rechtvaardigheid (profeten, filosofen). Weber onderscheidt hier niet tussen. Het gaat hem om de bijzondere vorm, niet om de inhoud. Charismatische bendeleiders maken nieuwe manieren van oorlogvoering mogelijk, filosofen en profeten formuleren de rechten van steeds grotere groepen mannen. Beiden dragen bij aan de vernieuwing van het menselijk leven – voorzover tenminste de door hen geschapen verhoudingen stand houden.

Sociale vernieuwingen blijven alleen bestaan als zij aansluiten bij economische verhoudingen. Bij Weber is het verband tussen economische en sociale structuur negatief geformuleerd, bij Marx positief: daar brengt de economie, de broodwinning, de sociale structuren voort. Bij Weber kunnen sociale structuren ook voortkomen uit andere menselijke behoeften, zoals die aan macht of zingeving; bij Marx worden ook dergelijke behoeften in laatste instantie voortgebracht door de verhoudingen waarbinnen mensen aan de kost moeten komen. Er is sprake van en voortdurende wisselwerking tussen economische, bestuurlijke, militaire en religieuze vernieuwingen. Weber heeft geen verklaring voor de herkomst van charismatische leiders: hij ziet de oorzaak van hun succes veel meer in hun persoonlijke begaafdheid dan in de behoeften van hun volgelingen. (Waaraan kennelijk, in de bestaande verhoudingen, niet voldaan werd; ook die behoeften zouden door een marxist misschien herleid kunnen worden tot de klasseverhoudingen van het moment.)

Bij Weber worden de sociale verhoudingen voortgebracht door de overheersers; zij ordenen de chaos van traditionele en particularistische verhoudingen. Zij doen dat bewust, met een scherp oog voor hun eigen voordeel (zelfs de religieuze charismatische leiders, die geen aardse voordelen voor zichzelf nastreven, zullen van hun volgelingen op den duur enige vorm van broodwinning moeten innen).

Moderne, rationele vormen ontstaan juist door dit streven naar materieel voordeel: nieuwe kansen op voordeel worden steeds 'gemonopoliseerd' door buitenstaanders uit te sluiten; de deelnemers aan het monopolie gaan dan samen een *rechtsgemeenschap* vormen. Het moderniseringsproces (rationaliseringsproces) bestaat in Webers visie uit de uitbreiding en aaneenkoppeling van dergelijke rechtsgemeenschappen op steeds algemener termen. Steeds meer rationele beheersingstechnieken ontstaan: in de legers wordt de discipline ontwikkeld, en vervolgens worden ambtenarenapparaten naar militair model georganiseerd. Het Romeinse recht maakt zowel de handel als de abstracte, algemene belastingwetgeving nodig. De handel schept het geld – de vorsten kunnen hun ambtenaren gaan betalen. In de 17^e en 18^e eeuw ontwikkelen Franse en Pruisische vorsten de politiestaat, waarin alles en alles door de overheid geregeld is.

Burokratie en kapitalisme

Het enige wat tegen de bureaucratiesing opgewassen is, is het kapitalisme. In Engeland heeft het zich vrij ongestoord kunnen ontwikkelen, juist omdat daar niet zo'n sterke centrale overheid was. In 1789 worden in Frankrijk de oude machten die de vrije ontplooiing van het individuele winstbejag in de weg stonden, onthoofd.

De nieuwe staten hebben het gemakkelijker dan de oude absolute vorsten: hun onderdanen zijn sinds de Franse revolutie allemaal *formeel* gelijk; zij vallen allemaal onder dezelfde wetten. Alle zelfstandige bestuurders en militairen zijn onteigend: alle bestuurs- en militaire

middelen zijn eigendom van de staat geworden. Er bestaat tussen mannen geen persoonlijk gezag meer op grond van geboorte en traditie. Alle gezag berust op wetten: algemene voorschriften die volgens een bepaalde procedure door daarvoor aangewezen mannen zijn vastgesteld.

De bureaucratie heerst zonder aanzien des persoons, zonder emoties. Het enige levensgebied dat hier buiten blijft is de vrije markt, de enige die niet onderworpen is aan het ambtenarenapparaat is de ondernemer. Wat de socialisten willen – nationalisatie van de produktiemiddelen – beschouwt Weber als de voltooiing van het burokratiseringsproces: als de staat ook de produktiemiddelen in handen heeft, zal de ambtenarenheerschappij totaal zijn. Erger nog, als de kapitalistische winstrekening verdwenen is, bestaat geen enkel criterium meer om te beslissen wat er geproduceerd wordt en hoeveel: willekeur en terreur zullen de burokratisering aanvullen.

Toen Weber dit voorspelde was de Russische revolutie twee jaar oud. Weber was overigens niet de enige die voorspelde dat de Staat niet zou afsterven; de anarchisten hadden hetzelfde gezegd, en ook binnen de kommunistische partij hadden mensen als Rosa Luxemburg gewaarschuwd tegen Lenins organisatieprincipes. Lenin had de partij immers strak hiërarchies georganiseerd; hij presenteerde dat als een soort ei van Columbus: de strijdbaarste en bekwaamste arbeiders zouden dan vanzelf in het partijapparaat opklimmen. Ook na de revolutie kon een dergelijk systeem gehandhaafd blijven: als maar de ambtenaren niet meer verdienen dan een gewone arbeider, verantwoording verschuldigd zouden zijn aan de arbeiders, en geen speciale status zouden hebben (dat laatste was al door Marx beschreven in zijn analyse van de Parijse Commune van 1870 in 'De burgeroorlog in Frankrijk').

Politiek en economie

Wat bij Weber geheel onduidelijk blijft, is hoe het kapitalistische productieproces eigenlijk werkt. Op zichzelf zijn rationalisatie en bureaucratie bij hem niet tot het gebied van de formele overheersing, de staat, beperkt: ook het bedrijfsleven is gebaseerd op formeel-rationele vormen van boekhouding en rentabiliteitsberekening, op bevoegdheden, verdeling en coördinatie. Volgens Weber kunnen monopolisten zelf regels vaststellen voor hun klanten die in de praktijk als 'recht' fungeren; en natuurlijk ook voor hun arbeiders. Toch blijft voor Weber het kapitalisme het gebied van vrijheid, omdat de ondernemers niet, zoals de politici in de rechtsstaat, aan hun eigen regels gebonden zijn. Aan welke regels de ondernemer wél gebonden is, interesseert hem als socioloog niet: want dat is het gebied van de *ekonomiese* wetenschap.

Die ekonomiese wetenschap was in Webers tijd niet meer de 'klassieke economie' van Smith en Ricardo, wier arbeidswaardeleer Marx overnam; en evenmin die van Marx, maar de Oostenrijkse school van het 'grensnut' die meende het gedrag van vragers en aanbieders af te kunnen leiden uit de wet dat het eerste brood voor de koper waardevoller is dan het tiende. 'Waarden' zijn dus relatief, er is geen vast punt zoals in de arbeidswaardeleer, die stelt dat de waarde van het produkt uiteindelijk te herleiden is tot de hoeveelheid arbeid die nodig is geweest om het produkt voort te brengen. Het gaat er dus om dat het ekonomies leven voor kennisteoretische relativisten als Weber door andere wetenschappen gekend, en andere wetten beheerst wordt als het sociale leven.

Want de markt, zegt Weber, is de eerste sociale verhouding waar geen broederlijkheid aan te pas komt, omdat de kontraktpartners elkaar niet eens kennen.

Politieke economie

Wat gebeurt er nu, als je Webers sociologie zou gaan verbinden niet met de grensnuteconomie, maar met de politieke economie van Marx en Engels?

Marx en Engels zijn het niet eens met de scheiding tussen politiek en economie. Zij vinden dat hun ekonomiese analyse ook informatie geeft over het politieke, sociale en kulturele

leven. Dat is mogelijk, omdat zij niet een strikt economische taal spreken, maar een filosofische. De verhouding tussen zijn en bewustzijn behoorde immers in hun tijd nog tot het vakgebied van de filosofie; de sociologie als afzonderlijke wetenschap is pas later uitgevonden. De grote moeite die moderne mensen met het Marxisme hebben, is dat wij niet meer gewend zijn in filosofische termen over menselijke verhoudingen te denken. Wij zijn zo door Weber en zijn volgelingen beïnvloed, dat wij altijd concrete mensen voor ons willen zien die heel of half bewust samen iets aan het doen zijn - vrije individuen in feite. Wij kunnen en willen ons niet voorstellen dat wij door onzichtbare wetten geregeerd worden (zie hierboven, de zandkorrel). En dat is juist de kern van het marxisme.

Het kapitaal, dat volgens Marx en Engels in zijn bewegingen de moderne maatschappij structureert, is absoluut onpersoonlijk: de kapitaalbezitters hoeven elkaar niet eens te kennen, sterker nog: ook zij weten niet wát er gebeurt. Individuele kapitalisten lopen steeds het risico door de wetten van de concurrentie vernietigd te worden. Af en toe loopt alles zelfs geheel uit de hand en ontstaat er een crisis - waar niemand iets tegen kan doen - en steeds rijst het kapitaal als een foenix uit de as van de crisis omhoog, verjongd, versterkt, uitgebreid, gedifferentieerd en generationaliseerd, zonder dat één van die gewichtige heren dat persoonlijk georganiseerd heeft. (Als je de kranten volgt over het industriële management, bv. bij de Ogem, weet je dat ze dat ook niet kunnen: ze komen niet verder dan vrij eenvoudige vormen van misdadigheid.)

Wat Marx en Engels geanalyseerd hebben is, hoe dat kapitaal als (onpersoonlijke) maatschappelijke verhouding waarin arbeidskracht wordt opgezogen en in nieuw kapitaal wordt omgezet, zich binnen oudere maatschappelijke klasseverhoudingen heeft ontwikkeld en hoe het die oude verhoudingen steeds meer oplost. In één beweging raken daarbij de arbeidenden steeds meer 'vervreemd', omdat hun produkten - in de vorm van kapitaal- 'zich als een vreemde macht tegenover hen stellen', om hen nog verder uit te wringen; en tegelijk worden daarbij de voorwaarden geschapen voor een socialistiese maatschappij, waarin de arbeidenden zich die vreemde macht toeëigenen.

De crisis van links

De crisis in de linkse beweging bestaat nu hierin, dat niemand dat meer gelooft. Wij zien in de arbeiders- en boerenstaat een burokraties overheersingsapparaat dat op arbeiders en boeren (wij zouden zeggen: voornamelijk op arbeidsters en boerinnen) parasiteert: een nieuwe heersende klasse.

De linkse beweging heeft niets meer terug van Weber; slechts de 'gestaalde kaders' van de CPN houden nog vol dat het 'bestaande socialisme' de mensheid een stap verder gebracht heeft.

Alleen de gestaalde kaders? Zijn een heleboel vrouwen niet ook in de grootste verwarring? Wij haten militaire dictaturen. Wij vinden het vreselijk dat de Oost-Europese vrouwen zolang in de rij moeten staan en dat hun mannen drinken en hen slaan en nooit afwassen en dat hun abortusklinieken zo slecht zijn, maar wij hoeven maar één Oost-Europese film te zien en we zijn weer jaloers op die overwerkte vrouwen met hun zelfbewustzijn, hun kracht, hun zelfstandigheid. Natuurlijk zijn ze, in elk geval in die films, veel te aardig tegen die mannen - maar intussen gaan ze onverstoord door met hun eigen werk, en ze hebben duidelijk geen enkele neiging om zich daarvoor te verontschuldigen. Net zo met Polen.

Onafhankelijke vakbonden - prachtig. Maar dat de katholieke kerk voor vrouwen slechter is dan het kommunisme, staat als een paal boven water. (Alleen de Islam is nog slechter.

Afghanistan: de belangrijkste reden voor de Afghaanse mannen om in opstand te komen tegen de kommunistiese zetbazen was, dat die ook vrouwen onderwijs en andere maatschappelijke rechten wilden geven).

Het kapitalisme als manschappij

Het kapitalisme is een neutraal, onzichtbaar, onpersoonlijk en dus ook geslachtloos proces; het interesseert zich niet of het mannelijke of vrouwelijke arbeidskracht in kapitaal omzet; en toch weet het vrouwen tot onzekere, afhankelijke en negatieve wezens te reduceren. En Marx en Engels kunnen ons niet vertellen hoe. Dus we gaan inbreken in hun theorie; we gaan er een overheersingstheorie aan toevoegen, we gaan de mannen zichtbaar maken. Dat kan niet op 'de markt': want daar zien zij elkaar ook niet. Wij moeten inderdaad de vraag stellen die Weber stelde: hoe weet iedereen wat hij moet doen, als de wetten van het kapitaal zich 'achter de ruggen van de mensen om' voltrekken? Als een ondernemer zich niet aan de wetten van het kapitaal houdt, merkt hij dat pas als de banken zijn krediet opzeggen (dus: niet meer in hem geloven) en zijn faillissement aanvragen.

De kapitaalstromen bewegen zich onder de oppervlakte van het maatschappelijk leven: de kapitalisten doen proefboringen; zij laten berekeningen uitvoeren door boekhouders, accountants, marktonderzoekers; of die berekeningen juist zijn, merken ze later pas. Misschien waren hun beslissingen net zo goed geweest als ze een kwartje opgegooid hadden, geen mens kan het zeggen. *De wetten van het kapitaal worden via bureaucratische processen in menselijke werkelijkheid omgezet*: dus via onpersoonlijke hiërarchiese, op kennis van regels gebaseerde mannelijke concurrentieverhoudingen. Burokratieën en staat zijn geen 'afspiegelingen' van de klasseverhouding tussen kapitalisten en arbeiders - de banden tussen mannen maken de kapitaalsstromen mogelijk, ze zijn er de menselijke vorm van. Volgens Marx is de burokratie de 'Netzhaul' die het maatschappelijke leven 'umschlingt', het kapitaal het 'wezen', de burokratie de 'oppervlakte'; wezen en oppervlakte dialecties verbonden - maar volgens ons is dat onnodig mysterieus. De verhoudingen tussen mannen zijn niet zo geheimzinnig. Wat geheim is, is de uitbuiting van vrouwen die aan dit alles ten grondslag ligt. *Kapitaal en burokratie zijn twee kanten van het systeem waarmee de vrouwenarbeid georganiseerd en de opbrengst ervan verdeeld wordt*. De kapitaalrekening is niets anders dan een burokratiesysteem om vast te stellen wie wint en wie verliest, wie mee mag concurreren en wie failliet is en een nieuwe b. v. moet oprichten. Arbeidsdeling en coördinatie (dus bureaucratische beheersing) van vrouwenarbeid bepalen de groei van de industriële productie, overheidsburokratieën (en d.m.v. diploma-eisen, subsidievoorwaarden en andere voorschriften ingekapselde partikuliere burokratieën) organiseren de onbetaalde vrouwenarbeid (huisvrouwenwerk en vrijwilligerswerk).

Waarom mannen werken

Maar mannen werken toch ook, tegenwoordig? Als vrouwen tweederde van al het werk doen, doen mannen toch nog één-derde? Om dat helder te zien, moeten we terug naar ons betoog over arbeid en organisatie van arbeid. Het is algemeen bekend dat een groot deel van de mannelijke arbeiders niet met de handen, maar met het hoofd werkt: in burokratieën. In de meeste Westerse samenlevingen werkt maar 10 à 20 % van de werkende bevolking bij de industrie. De meeste mannen 'werken' aan de ontwikkeling van beheersing door techniek en wetenschap, zowel van het economische als van het persoonlijk leven. Die 'anderen' zijn in meerderheid vrouwen: want vrijwel alle vrouwenwerk is 'uitvoerend' werk, werk dat je zelf moet doen, waar je niemand onder je kommando hebt. Daar ligt de moderne classescheiding, zoals ook mannelijke schrijvers als Dahrendorf en E.O. Wright gezegd hebben. Wie in de burokratieën zitten, iets te bevelen hebben, mensen onder zich hebben, die zijn een verlengstuk van de heersende klasse. Slechts wie niemand onder zich heeft is een arbeider. Een arbeidster dus, meestal: iemand die nooit zal opklimmen in de concurrentienetwerken. En toch zijn er ook mannen die uitvoerend werk doen, nooit promotie zullen maken; zelfs blanke mannen, al worden het er steeds minder. In dat opzicht hebben Marx en Engels gelijk en is het kapitalisme inderdaad een revolutionair systeem. Het is de eerste produktiewijze waarin mannen vernederd worden tot *werken*. Daarom zijn juist *beginnende* kapitalistische systemen vatbaar voor mannelijk-socialistische revolutie: omdat zij zijn opgebouwd op vrouwenarbeid, en daar vrouwen geld voor betalen (wel minder dan mannen zouden krijgen, maar toch: geld. Mannen dreigen hierdoor buitengesloten te worden. Geld is immers de toegang tot de systemen van verdeling van de

opbrengsten van de arbeid: 'Het individu draagt zowel zijn sociale macht, als zijn band met de maatschappij in zijn zak' (Marx, *Grundrisse*, Penguin ed. p 157) Geld is de potentiële broederschap, potentiële manschappelijke macht - geld dreigt van vrouwen broeders te maken. Mannen konden natuurlijk wel proberen hun vrouwen en kinderen het zuurverdiende geld weer af te nemen, maar daarvoor moesten ze een basis hebben. Het huwelijk was daarvoor geen voldoende basis, als mannen van elkaar geïsoleerd waren: alleen hun broederschap kon vrouwen en kinderen tot lichamelijk eigendom van mannen maken. En die broederschapen werden juist door het kapitalisme vernietigd: de oude verhoudingen van feodale landarbeid en de greep die de gilden op ambacht en huisindustrie hadden gehad, waren aan het verdwijnen. Dat is de 'onteigening van de producenten' die door Marx en Engels beschreven wordt: niet in de eerste plaats het afnemen van de mogelijkheid om van eigen mannenarbeid te profiteren, maar om de opbrengsten van arbeid van vrouwen en kinderen op te eisen. En als de mannen hun toevlucht wilden nemen tot de oude mannenbezigheden van roof en diefstal, stond er nu een mannelijk overheidsapparaat klaar om ze daar zeer wreed voor te straffen (*Het Kapitaal*, hoofdstuk 24, De oorspronkelijke accumulatie.)

We hebben in de 'Geschiedenis van de vrouwentoekomst' gezegd dat de verhoudingen zich dreigden om te keren: al die mannen die met de baby op de arm hun vrouw bij de fabriekspoort stonden op te wachten hadden beter het huis kunnen schoonmaken en koken. Maar dat was hun bedoeling niet. De mannen die buitenstonden, hadden wel degelijk broeders binnen de fabriekspoorten: die mannen, die vanuit het ambacht het 'geschoolde' werk waren gaan doen, waaruit de vrouwen ook in de gildetijd allang verdreven waren. Voor hen was de overgang van ambacht ('arbeid' in de marxistische zin, waarin de arbeider een voor hem herkenbaar *produkt* maakt) veel geleidelijker geweest - omdat de mechanisering van de productie vrij geleidelijk ging - dan voor degenen die vroeger als boer organisator van vrouwenarbeid geweest waren. De ambachtsmannen zijn de kern geworden van de eerste vakbonden en van de eerste arbeidersbeweging (die van Marx en Engels in Engeland heette de International Working Men's Association); zij waren de mannen die hun mannelijkheid wilden redden in een situatie waarin zij in de positie van vrouwen gebracht dreigden te worden: hetzij doordat ze door vrouwen helemaal uit de geldcirculatie verdreven werden, hetzij door in dat arbeidsproces onzichtbare 'vervreemde' arbeid te moeten verrichten. Hun eis was een kompromis tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid: niet meer dan acht uur wilden ze werken! De rest van de tijd, 16 uur per dag, wilden zij vrij man zijn.

Hoeveel uur mannen werken

Dat is in de westerse landen dus gelukt - en als dat eenmaal gelukt is, waarom zouden mannelijke arbeiders dan revolutie maken? Zij profiteren van een wereldwijd systeem om vrouwen uit te buiten: niet alleen hun eigen vrouw loopt de hele dag voor ze te rennen maar zij krijgen óók een deel van de opbrengsten van al die miljoenen uitgehongerde en uitgeputte vrouwen van Chili tot Zuid-Korea - en via de handelsbetrekkingen met de kommunistiese landen nog van de vrouwen daar ook. Wie zou daar niet acht uur voor in de fabriek willen zitten? Acht uur vrouw zijn, tegen zestien uur man? En natuurlijk zijn ze helemaal geen vrouw tijdens die acht uur. Mannen vertellen ons wat ze allemaal doen om het fabriekswerk te saboteren: ze maken er sport van, wedstrijden, de zwakkeren worden gesard, sadistische rotgrappen uitgehaald. In de woorden van een mannelijke welzijnswerker:

'Een ander kenmerk van de cultuur van de werkvloer is het typerende taalgebruik en een hoog ontwikkeld gebruik van intimiderende humor. Veel van de gesprekken en praatjes op de werkvloer zijn niet serieus en gaan ook niet over het werken zelf. Het zijn grappen of in-de-zeik-zetterijen of opkloten. Het is een hele bekwaamheid deze taal te kunnen gebruiken om de dingen waarmee je voor de gek wordt gehouden snel door te hebben en om dan snel geschikte antwoorden klaar te hebben om zo verder gepest te vermijden. Met deze concrete en verbale humor hangt een breed ontwikkelde fysieke humor samen: vooral de "praktical joke." Deze grappen zijn gespierd, scherp, soms wreed.'

en

'Misschien is het meest prozaïese maar in feite ook het meest opzienbarende element van de cultuur van de werkvloer wel, dat de fysieke arbeidskracht zoals die hier in praktijk wordt gebracht, beschreven wordt in termen en uitdrukkingen die het mannelijke karakter ervan onderstrepen. De primitieve, mythologische elementen van de konfrontatie met "de taak" worden vermengd met een nadrukkelijk mannelijke betekenis. Dat heeft ingrijpende gevolgen. Het bemoeilijkt binnen de arbeidssfeer in hoge mate een juist begrip van wat arbeidskracht in feite is en hoe zij binnen het kapitalisme wordt gebruikt. Gevolgen ook voor de visie op en definiëring van mannelijkheid buiten de werksfeer. Bijvoorbeeld in de sfeer van het gezinsleven. Toch wordt dit in het algemeen niet of verkeerd begrepen. De seksistische houding van de mannen op de werkvloer, de onvermijdelijke pin-up op de goed geoliede machines, de grappen en de taal, ze worden allemaal eenvoudig beschouwd als de natuurlijke manier van doen op de werkvloer.

Fysieke arbeid is overgoten met mannelijke eigenschappen en daardoor krijgt het een bepaalde sensuele bijbetekenis. De kracht en de vervaarlijkheid van het fysieke werken en ploeteren - op zichzelf, als onderdeel van een arbeidsverdeling helemaal niet zo heroïek of vol grandeur - nemen het aureool en de diepgang aan van het mannelijke, en eigenen zich daarmee een veel grotere betekenis buiten zich zelf om toe. Anders gezegd: het principe van arbeid die algemeen, abstrakt en overal inzetbaar is, heeft van binnenuit de zinvolheid uit het werk gehaald. Maar tegelijk heeft een omgevormd paternalisme, een speciaal aangepast mannelijkheidsideaal die zin er van buitenaf weer aan gegeven'. (Paul Willis, Groene Amsterdammer 16.12.81)

Dus van die acht uur, hoeveel zou er gewerkt worden? Misschien drie, of vier? Mannen die zelf hun werktijd kunnen regelen, zoals in de haven, zijn meestal in die tijd klaar. Voor mannen die hoofdarbeid verrichten, geldt dit natuurlijk nog veel sterker. Ga maar rondkijken op een kantoor: al die mannen die met een mapje onder hun arm over de gang lopen, zijn op weg om ergens te gaan *praten*: vergaderen of gewoon kletsen. Hun gepraat gaat niet over inhouden: hoe het werk zo te doen dat de behoeften van de klanten bevredigd worden, ze gaan over hun onderlinge broederlijke strijd om eer, macht en geld. Het belangrijkste verschil met vroeger is dat ze die onderlinge concurrentiestrijd nu 'werken' noemen, en dat ze daarop de claim baseren dat hun vrouwen, die niet 'hoeven te werken' voor ze zorgen (= werken). Geen verkorting van de arbeidsdag heeft nog opgeleverd dat mannen huishoudelijk werk zijn gaan doen: dus ook een 5-urige werkdag verandert niets, behalve dat vrouwen die betaald hele dagen werken, meer tijd krijgen om andere taken te vervullen.

Wat nu te doen

Wanneer vrouwen willen, dat mannen zullen gaan werken op de manier waarop ze dat zelf doen, namelijk om in de behoeften van anderen te voorzien - op een sociale manier dus - dan zullen ze ze daartoe moeten *dwingen*. En niet op de manier waarop mannen andere mannen dwingen, met geweld, maar door het zelf niet meer te doen op de bestaande voorwaarden. Geen werk zonder geld en zonder eer - ook voor vrouwen niet!

De basis daarvoor begint de laatste tien jaar te groeien. Vrouwen beginnen weer echte arbeidsters te worden. Zij werken niet zoals de eerste zeventig jaar van deze eeuw, uitsluitend voor één man, maar net zoals in de opbouwfase van het kapitalisme voor meer mannen. Zij doen algemene maatschappelijk nuttige arbeid.

Het kapitalisme is dan ook weer in een opbouwfase: afbraak van oude produktievormen, opbouw van nieuwe. Een ombouw is aan de gang van industriële naar dienst-verlenende produktie.

In de V.S. zijn de gezondheidszorg en de dienstverlening de grootste groeisektoren. In de traditionele zware industrie werkt nog maar 10% van de arbeiders. Tegelijkertijd is echter de dienstverlenende sektor in een automatiseringsproces betrokken, waardoor weer behoefte aan nieuw elektronische apparatuur ontstaat - dan worden weer vrouwen uitgestoten (denk maar aan het bank- en verzekeringswezen, en ook aan de gezondheidszorg: leerling-verpleegsters gaan nadat zij tijdens hun opleiding bijna voor niks gewerkt hebben met hun

diploma de ww in; die vrouwen worden dan weer rijp voor moederschap en vrijwilligerswerk. Ook in de apparatenfabrikage (de chips bijv.) wordt vrouwenhandwerk (pionierswerk) gemechaniseerd. Zo worden stromen vrouwen heen en weer gestuurd van de ene sektor naar de andere, om nieuwe produktiewijzen uit te proberen, nieuwe behoeften te scheppen. De meeste van die nieuwe behoeften liggen voor de hoogontwikkelde sectoren op geestelijk gebied. De bewustzijnsindustrie is de industrie van de toekomst. Er is immers een grens aan het aantal voorwerpen dat men in de modale woning kan opslaan. De door het moderne leven opgewekte frustratie en verveling schept in beginsel echter eindeloze behoefte aan afleiding, spanning, sensatie, begeleiding, onderwijs en therapie. Marx schreef in Het Kapitaal dat ook immateriële 'waarden' als eer en geweten onder het kapitalisme 'waren' zouden worden, die op de markt voor geld geruild kunnen worden en geen 'gebruikswaarde', eigen betekenis, meer hebben. Hij heeft echter niet voorzien dat de produktie van emoties eens de belangrijkste sektor zou kunnen worden!

Geen wonder dat vrouwen steeds verwarder worden. Hun objektieve situatie wordt steeds tegenstrijdiger. *Formeel* zijn ze nauwelijks meer uitgesloten van de manschappelijke systemen ter organisatie van de vrouwenarbeid en de verdeling van de opbrengsten ervan: wie zegt dat een vrouw geen directeur van de Nederlandse Bank of van de OGEM kan worden? Tegelijkertijd worden de regels die door die systemen vastgesteld worden over hoe die vrouwen zich moeten gedragen, steeds uitgewerkter: op steeds geraffineerder wijze wordt vrouwen verboden zich mannelijk (konkurrerend, eerzuchtig, onverantwoordelijk) te gedragen. Naarmate meer manschappelijke posities voor haar openstaan, wordt het haar moeilijk gemaakt zich op die posities te handhaven: De mannelijkheid van de 'onpersoonlijke' strukturen wordt zo steeds seksueler - ook als de broeders dat niet, zoals in de door Joke Smit beschreven Amsterdamse gemeenteraad, door voortdurend seksueel-agressief taalgebruik uitdrukken. Steeds meer gaat vrouwelijke identiteit zich uitdrukken in het zich vrijwillig terugtrekken uit de harde mannenwereld, door een eigen sfeer van persoonlijke zachtheid te scheppen.

Toen wij de 'Geschiedenis van de vrouwentoekomst' af hadden, bedachten we pas dat niet alleen mannen onvolledig zijn vermenschlijkt. Waarom zou de mannenkultuur van vertoon, van strijd om aandacht, van te proberen iets spektakulairs te doen (de Homo Ludens van Huizinga), niet tot de menselijkheid horen? Het is dat de mannen doen alsof niets anders van belang is, maar vrouwen zijn net zo intelligent als mannen, en ze hebben dezelfde behoefte aan plezier en afwisseling.

Waarom zouden ze altijd afwachten tot mannen ze vermaken?

Al die vrouwensubkultuur van tegenwoordig werkt aan die kant van de ontwikkeling. De vrouwenpopmuziek is al harder dan die van de mannen. Het gaat er om het ludieke - dat ook Dolle Mina zo bijzonder maakte -, het onserieuze, te combineren met de ernst van het werk en de inspanning om banden tussen vrouwen te maken - óók werk, in de zin van organisatie van je eigen arbeid.

Konklusie

De hoeveelheid maatschappelijk noodzakelijke arbeid die vrouwen verrichten, maakt het haar mogelijk om via stakingen van dat werk zeggenschap over de organisatie van de arbeid en over de verdeling van de opbrengsten ervan te verwerven.

De onpersoonlijkheid van het kapitaal dat in beginsel onverschillig is tegenover het geslacht van degene die arbeidskracht wil verkopen, geeft vrouwen in principe de mogelijkheid sociale banden met elkaar aan te gaan: zij kunnen nu 'zusterschappen' gaan opbouwen als tegenmacht tegen de algemeen-abstrakt-konkurrerende mannenbroedersschappen. Zij zullen daarbij hun onvolledige vermenschlijking moeten overwinnen door zich ook spel, konkurrentie en 'vertoon' eigen te maken. Anderzijds is het kapitalisme de eerste maatschappijformatie die mannen een begin van werken heeft geleerd.

Wanneer vrouwen gezamenlijk de strijd tegen de mannenorganisaties aangaan om mannen te dwingen de helft van de arbeid te verrichten voor de helft van de opbrengst, zullen de kategorieën mannelijk en vrouwelijk hun betekenis verliezen.

Literatuur

- De Bonte Was, *Geschiedenis van de Vrouwentoekomst*, 1980
De Bonte Was, *Feminisme en marxisme*, in: *Feminist* 2, 1977
Simone de Beauvoir, *De tweede sekse* (1949), Bijleveld, Utrecht 1968 (helaas een slechte vertaling;
de Engelse Penguin 1972 is veel beter)
Shulamith Firestone e.a., *Notes from the second year*, 1970, gedeeltelijk vertaald in
Berichten uit Amerika, MVM 1971
Shulamith Firestone, *De dialektiek van de sekse* (1970), Bert Bakker 1979
F. Engels, *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat* (1884),
Pegasus 1976
K. Marx en F. Engels, *De Duitse ideologie*, deel I Feuerbach (1846), SUN 1972
K. Marx en F. Engels, *Kommunisties Manifest* (1848), Pegasus
K. Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie* (Rohentwurf) (1858/1953),
vert. Penguin 1972
K. Marx, *Het Kapitaal* (1868), De Haan 1972
A. Giddens, *Capitalism and modern social theory*, An analysis of the writings of Marx,
Durkheim and Max Weber, Cambridge University Press 1971 (aanbevolen als inleiding)
T. Veblen, *De theorie van de nietsdoende klasse*, Arbeiderspers 1974
M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (1920), Mohr 1976, gedeeltelijk vertaald door A.
Braam in *Gezag en burokratie*, Rotterdam 1972
E. O. Wright, *An alternative conceptualization of class boundaries*, in *Class,
crises and the state*, NLB 1978
H.J. Störig, *Geschiedenis van de filosofie* dl. 2, Prisma 1971